

Μαρία ΓΙΟΥΝΗ

Ο ανθύπατος Τερτυλλιανός Ακύλας και η κωδικοποίηση των απελευθερωτικών πράξεων στην ρωμαϊκή Μακεδονία

Αναμενόμενη προ πολλού, η πρόσφατη έκδοση του corpus των επιγραφών που προέρχονται από το ιερό της Μητρός Θεών Αυτόχθονος στην Λευκόπετρα, προσέφερε περί τις εκατόν πενήντα απελευθερωτικές πράξεις, όλες από τη ρωμαϊκή εποχή, που καλύπτουν το διάστημα από τα μέσα του 2^{ου} αι. μέχρι τις αρχές του 4^{ου}¹. Η συνολική δημοσίευση, στην οποία περιλαμβάνονται πολλά ανέκδοτα κείμενα, καθώς και πολλά που μας ήταν γνωστά μέχρι τώρα με τρόπο αποσπασματικό, παράλληλα με τον εκτενή και εύστοχο σχολιασμό από τον Μ. Χατζόπουλο, συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό ώστε να δοθούν οριστικές απαντήσεις σε ζητήματα ανοικτά επί δεκαετίες, τα οποία αφορούσαν στην φύση των πράξεων αυτών.

I

Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό σύνταγμα απελευθερωτικών επιγραφών, μακράν το μεγαλύτερο από ολόκληρη τη Μακεδονία, που μπορεί να συγκριθεί μόνο με αυτό των Δελφών. Όπως ήταν ήδη γνωστό από τα δημοσιευμένα κείμενα, το τυπικό των πράξεων είναι παρόμοιο με αυτό των απελευθερώσεων που προέρχονται από την υπόλοιπη ρωμαϊκή Μακεδονία. Αυτό ισχύει τόσο αναφορικά με τα κύρια στοιχεία της πράξης – δηλαδή τη χρονολογία, διπλή συνήθως, το όνομα του απελευθερωτή, το ρή-

1. Ph.M. Petsas – M.B. Hatzopoulos – L. Gounaropoulou – P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopetra (Macédoine)*, Athènes 2000 (στο εξής: IL).

μα που προσδιορίζει την απελευθέρωση, τη μνεία της θεότητας στο ιερό της οποίας συντελείται η πράξη, το όνομα του ή των απελευθερουμένων, τη μνεία του ιερέα και του επιμελητή του ιερού - όσο και για κάποιες επιπλέον πληροφορίες, όπως είναι η ηλικία, η καταγωγή, ο τρόπος με τον οποίο αποκτήθηκε ο δούλος ή ακόμη και το κίνητρο που οδήγησε στην απελευθέρωση. Επίσης γνωστές και από άλλες μακεδονικές και γενικότερα ελληνικές απελευθερώσεις είναι και ορισμένες ειδικές ρήτρες που θεσπίζονται αναφορικά με τον απελευθερούμενο, όπως είναι η απαγόρευση διεκδικήσεώς του από τρίτους, η οποία ενδέχεται να συνοδεύεται από την επιβολή προστίμου, η ισόβια παραμονή του κοντά στον απελευθερωτή ή η υποχρέωση να παρέχει τις υπηρεσίες του στο ιερό.

Ειδικότερα, η απαγόρευση που απευθύνεται σε οποιονδήποτε να διεκδικήσει τον απελεύθερο εκφέρεται στα κείμενα της Λευκόπετρας με μεγάλη ποικιλία εκφράσεων: ο δούλος προσδιορίζεται ως *ἀνέγκλητος*² ή *ἀνεπέγκλητος*³, *ἀνεπίληπτος*⁴, *ἀνύβριστος*⁵, *ἀνυπόθηκος*⁶ ενώ η απελευθέρωση συντελείται *μηδενὸς ἀντιλέγοντος*⁷, *μηδενὸς ἐξουσίαν ἔχοντος* ἐπὶ του απελευθέρου⁸, ή ορίζεται ότι μόνον η θεότητα έχει «κυριότητα» ἐπὶ του απελευθέρου και *μηδὲνα κυριώτερον εἶναι*⁹. Είναι εντυπωσιακή η άνεση με την οποία χρησιμοποιείται ο συγκριτικός βαθμός του επιθέτου «κύριος», υποδηλώνοντας την σχετικό χαρακτήρα της κυριότητας, η οποία ακόμη κατά τον 2^ο και 3^ο αιώνα μ.Χ. δεν έχει προσλάβει για τους Έλληνες κατοίκους της αυτοκρατορίας κανενὸς είδους απόλυτη μορφή. Το γεγονός αυτό είναι σε συνάρτηση με την θέσπιση όλων αυτών των απαγορευτικών ρητρών, αφού η ρευστή έννοια της κυριότητας είναι ίσως εκείνη που καλεί για όσο το δυνατόν περισσότερες εγγυήσεις.

Πάντως όλες αυτές οι εκφράσεις, όπως και οι ανάλογες που συναντώνται σε απελευθερωτικές πράξεις από την Ήπειρο, τους Δελφούς ή την Κάλυμνο, έχουν κοινή σημασία και απευθύνονται σε δύο κατηγορίες προσώπων: στους κληρονόμους του απελευθερωτή και στους δανειστές

2. IL αρ. 5.

3. IL αρ. 19, 22, 23, 29, 44, 60, 128.

4. IL αρ. 6, 31. Η ίδια έκφραση υπάρχει και σε απελευθερωτική πράξη από το ιερό της θεάς Ενοδίας, βλ. Π.Μ. Νίγδελης – Γ.Α. Σουρής, «Απελευθερωτική επιγραφή από το ιερό της Ενοδίας (Εξοχή Κοζάνης)», *Τεχμήρια* 2 (1996), 69-81.

5. IL αρ. 14. Πρβλ. *μη ύβρισει*, αρ. 5, 10.

6. IL αρ. 10.

7. IL αρ. 116. Πρβλ. την έκφραση *ἀναντίρρητος/ἀναντιρρήτως* σε δύο κείμενα της Εορδαίας: Α. Ριζάκης – Γ. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας Α', Ελίμεια, Εορδαία, Νότια Λυγκηστis, Ορεστis*, Αθήνα 1985 (στο εξής: *EAM*), αρ. 117α και 117β.

8. IL αρ. 13, 23, 30, 54, 83, 105, 116, 129, 47, 107.

9. IL αρ. 12, 15, 27, 28, 40, 43, 45, 51, 52, 71, 104, 114, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

του, προειδοποιώντας τους ότι είναι παντελώς ξένοι προς τον απελεύθερο, επί του οποίου δεν έχουν κανένα δικαίωμα. Ορισμένα κείμενα εξειδικεύουν τα απαγορευόμενα δικαιώματα στην πώληση, την σύσταση εμπράγματης ασφάλειας επί του απελευθέρου, την σύλληψη και πώλησή του εκ μέρους του ενυπόθηκου δανειστή για την ικανοποίηση της απαιτήσεώς του ή ακόμη την απαίτηση να καταβάλει ο απελεύθερος κάποιο χρηματικό ποσό αντισταθμιστικού χαρακτήρα¹⁰: μηδενὸς ἐξουσίαν ἔχοντος πωλεῖν ἢ ἀποαλλοτριοῦν κατὰ μηδέναν τρόπον¹¹. οὐ πραθήσονται δὲ οὔτε ἀναφορὰν οἴσουσι¹². μηδενὸς ἐξουσίαν ἔχοντος τῷ ὀνόματι τό τῆς θεοῦ μήτε πωλῆσε μήτε ἀναφορὰν ὀρίσε μήτε δανείῳ ὑποθέσθε¹³. μηδενὶ δὲ ἐξέστω μήτε πωλῆσαι μήτε εἰς ὑποθήκην¹⁴. τοῦ προγεγραμμένου παιδαρίου μήτε πωλητὴν μήτε δανιστὴν εἶνε μηδέναν¹⁵. Ὅπως συνηθίζεται κατὰ την ρωμαϊκὴν περίοδο, προκειμένου μια τέτοιου είδους απαγόρευση να γίνει ισχυρότερη και επισημότερη, συνοδεύεται από την απειλή προστίμου στον παραβάτη – μολονότι η αποτελεσματικότητα ενός προστίμου ορισμένου από ιδιώτη είναι αμφίβολη. Το ίδιο βλέπουμε να συμβαίνει και σε πολλά κείμενα της Λευκόπετρας, όπου το ποσό του προστίμου κυμαίνεται από χίλια μέχρι 500.000 δηνάρια¹⁶.

Η ρήτρα με την οποία θεμελιώνεται υποχρέωση παραμονῆς του απελευθέρου κοντά στον απελευθερωτή, πολύ γνωστή στις απελευθερωτικές πράξεις του ελληνικού κόσμου, συνηθίζεται και στις πράξεις της Λευκόπετρας. Κατὰ κανόνα εκφέρεται με το ρήμα προσμένω, όπως και σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας¹⁷, ή ακόμη με το ρήμα ὑπηρετῶ¹⁸ και συνίσταται συνήθως υπέρ του πρώην κυρίου –μερικές φορές μαζί με τον απε-

10. Για την απαίτηση αυτή, που παρουσιάζεται με τον όρο ἀναφορά, βλ. Μ. Γιούνη, *Provincia Macedonia. Θεσμοί Ιδιωτικού Δικαίου στη Μακεδονία επί Ρωμαιοκρατίας*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, 226-27.

11. *IL* αρ. 13.

12. *IL* αρ. 20.

13. *IL* αρ. 83, πρβλ. 105.

14. *IL* αρ. 107.

15. *IL* αρ. 139.

16. *IL* αρ. 5, 10, 31, 71, 76, 95, 96, 104, 111, 116, 117, 118. Ανάλογα παραδείγματα υπάρχουν στην Εορδαία (*EAM* αρ. 116), στην Λυγκηστίδα (*IG X 2.2* αρ. 18A) και στην Έδεσσα (*SEG 36* (1986), 620 και 621, Π.Ν. Παπαγεωργίου, «Κυρίας θεάς Μας ανικητού επηκόου ναός εν Εδέσση τη Μακεδονική και 14 επιγράμματα», *Αθηνά* 12 (1900), αρ. 6 και 11).

17. *IL* αρ. 12, 25, 31, 33, 37, 43, 51, 55, 62, 64?, 71, 75, 76, 79, 81, 84, 91, 96, 105, 106, 107, 116, 117, 118, 132, 133. Για την χρήση του ίδιου ρήματος στο ιερό της θεάς Μας στην Έδεσσα, βλ. Γιούνη, *Provincia Macedonia*, παράρτημα αρ. 34 (= Παπαγεωργίου, *Αθηνά* 12, αρ. 8+11).

18. *IL* αρ. 33.

λευθερωτή επωφελείται και ο σύζυγος¹⁹— και σπάνια υπέρ άλλου προσώπου, όπως στον παππού και τη γιαγιά του απελευθερωτή²⁰.

Εξάλλου πολύ γνωστή στις μακεδονικές απελευθερωτικές πράξεις, αν και άγνωστη στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο, είναι μία άλλη ρήτρα, με την οποία θεσπίζεται η υποχρέωση του απελευθέρου να παρέχει τις υπηρεσίες του στο ιερό κατά τη διάρκεια ορισμένων εορτάσιμων ημερών γνωστών ως *ἐθίμων ἡμερῶν*. Η εφ' όρου ζωής υποχρέωση αυτή ορίζεται άλλοτε με την φράση *ὑπηρετῶ τὴν θεὸν*²¹ και άλλοτε με το προσμένω τῇ θεῷ²². Δεν είναι ασυνήθιστη η διπλή παραμονή, κοντά στον απελευθερωτή με ταυτόχρονη υποχρέωση υπηρεσίας στο ιερό κατά τις εορτάσιμες ημέρες: *προσμενοῦσι δὲ μοι τὸν ζῶ χρόνον ὑπηρετοῦντα τῇ θεῷ τάς ἐθίμους ἡμέρας, μετὰ δὲ τὴν ἐμὴν τελευτὴν μηδένα εἶναι κύριον ἢ τὴν θεὸν μόνην*²³.

Τα χαρακτηριστικά που έχουν κοινά οι απελευθερωτικές πράξεις της Λευκόπετρας με αυτές της υπόλοιπης Μακεδονίας είναι πολλά, υπάρχει όμως και ένα στοιχείο που τις διαφοροποιεί: πρόκειται για τη ρητή αναφορά, σε ορισμένα κείμενα, ότι η απελευθέρωση συντελείται σύμφωνα «με την απόφαση του Τερτυλλιανού Ακύλα».

II

Ο Μάρκος Ούλπιος Τερτυλλιανός Ακύλας, γνωστός από επιγραφή προερχόμενη από τα Βάλβουρα της Λυκίας, όπου αναφέρεται ως υπατικός και λογιστής (*curator*) της εν Παμφυλία Ατταλείας²⁴, διετέλεσε διοικητής της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας το έτος 212. Πρόκειται για μια χρονιά ιδιαίτερης σημασίας, αφού συμπίπτει με την χορήγηση της ρωμαϊκής πολιτείας σε όλους τους κατοίκους της αυτοκρατορίας, με το διάταγμα του Καρακάλλα που έμεινε γνωστό ως *Constitutio Antoniniana*. Αναλαμβάνοντας λοιπόν τα καθήκοντα του *ἡγεμόνος τῆς τῶν Μακεδόνων*

19. *IL* αρ. 43: *προσμενεῖ ἐμοὶ καὶ Διονυσίῳ τὸν ζῶμεν χρόνον*.

20. *IL* αρ. 86: *δοῦλον ὀνόματι Λυκολέοντα, ὡς ἐτῶν ΚΗ, γένι Μακεδόνα, ὃν ἡγόρασα ἐξ αἵματος παρὰ Μ. Νεικάνδρου, κατὰ ἀπόφασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλα, ἐφ' ᾧ προσμείνη τῇ τε νίννῃ μοὶ κὲ τῷ πάππῳ μου*. Στην υπ' αρ. 56 δεν γίνεται σαφής από το κείμενο η σχέση του απελευθερωτή, που ονομάζεται Επαφρόδειτος, με την Καλή, υπέρ της οποίας συνίσταται η υποχρέωση παραμονής του απελευθέρου.

21. *IL* αρ. 12, 14, 17, 19, 20, 22, 29, 47, 52, 55, 56, 71, 75, 79, 81.

22. *IL* αρ. 33, 43, 59, 76, 83, 98, 113, 136. Για την χρήση του ίδιου ρήματος σε δύο πράξεις από την Ελίμεια, του έτους 108/9, βλ. *EAM* αρ. 59β και 59γ.

23. *IL* αρ. 12, του έτους 171/2.

24. *IGRR* III 474. Βλ. επίσης G.D.R. Horsley – S. Mitchell, *The Inscriptions of Central Pisidia*, Bonn 2000, 74-75.

ἐπαρχείας, ο Τερτυλλιανός Ακύλας χρειάστηκε να ρυθμίσει διάφορα νομικά ζητήματα που ανέκυψαν από την επέκταση της ρωμαϊκής πολιτείας σε ολόκληρο τον πληθυσμό της επαρχίας του. Ένα από αυτά τα ζητήματα ήταν και οι απελευθερώσεις δούλων, συνδεδεμένες ανέκαθεν, στην ελληνική νοοτροπία, με την λατρεία στα τοπικά ιερά, πρακτική που για το ρωμαϊκό δίκαιο είναι άγνωστη. Τα κείμενα της Λευκόπετρας καταδεικνύουν ότι τα αποτελέσματα της *Constitutio Antoniniana* ήταν ουσιαστικά και άμεσα, γεγονός που υποχρέωσε τους διοικητές των επαρχιών να προβούν σε ακαριαίες επεμβάσεις. Έτσι, σε επιγραφή του ίδιου έτους καταχωρείται η απελευθέρωση της δούλης Αμμίας μαζί με τα δύο τέκνα της από τον κύριό της Αυρήλιο Ποσειδώνιο, ή Ποσειδώνιο του Μέστυος όπως ονομαζόταν με τον ελληνικό τρόπο πριν από τη χορήγηση της ρωμαϊκής πολιτείας, ο οποίος αναφέρει ότι διενεργεί την απελευθέρωση *κατὰ κέλευσιν τοῦ κρατίστου ἡγεμόνος μου Τερτυλλιανοῦ Ἀκυλάου*²⁵. Από το πρώτο αυτό παράδειγμα και για τα επόμενα σαράντα χρόνια, η μνεία ότι η απελευθέρωση συντελείται σύμφωνα με το ανθυπατικό διάταγμα συναντάται άλλες δεκαοκτώ φορές, όχι πλέον *κατὰ κέλευσιν*, αλλά με την στερεότυπη φράση *κατὰ τὴν ἀπόφασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλα κ.τ.ό.*²⁶.

Σε ορισμένα κείμενα η αναφορά στην ανθυπατική ρύθμιση είναι γενική: *Αὐρηλία Φίλα ἢ πρὶν Ἀμίας δωροῦμαι Μητρὶ Θεῶν Αὐτόχθονι κοράσιον ὀνόματι Κοπρίαν, ὡς ἐτῶν Κ, κατὰ τὴν ἀπόφασιν Τερτυλλιανοῦ ἀνθυπάτου*²⁷. *Αἴλιανὸς Φίλιππος χαρίζομε Μητρὶ Θεῶν Αὐτόχθονι σώματα τὰ ὑπάρχοντά μοι Φίλιππον, Μελίταν, πεδὶ Νίκων, Σωζομενός, Μελίτων, κατὰ τὴν γεναμένην ἀπόφασιν τοῦ κρατίστου ἡγεμόνος Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλα*²⁸. *ποιήσασα τὰ νόμιμα πάντα κατὰ τὴν ἀπόφασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλα*²⁹. Αντίθετα σε άλλα κείμενα, λιγότερο λακωνικά, η ανθυπατική ρύθμιση φαίνεται να συνδέεται με ορισμένες συγκεκριμένες ρήτρες. Σε μια πράξη του Οκτωβρίου του έτους 230 λ.χ., η Ιουλία Κοπρία Νουννία απελευθερώνει την πεντάχρονη δούλη της Καλλιτύχη, η οποία είναι μακεδονικής καταγωγής και γεννήθηκε στον οίκο, με τη ρήτρα της παραμονής κοντά στην απελευθερώτρια σε όλη τη διάρκεια της ζωής της και παράλληλα της υπηρεσίας στο ιερό· θεσπίζεται ρητή απαγόρευση προς τρίτους να διεκδικήσουν την απελεύθερη, που ενισχύεται με την καταβολή στο ιερό

25. *IL* αρ. 63. Ας σημειωθεί η «ελληνοποίηση» του *cognomen* Ακύλας, που ακολουθεί την κλίση των ουσιαστικών που έχουν ως δεύτερο συνθετικό το -λαός, π.χ. Νικολάου.

26. *IL* αρ. 68, 72, 76, 79, 83, 84, 86, 87, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 105, 119.

27. *IL* αρ. 68, του έτους 218.

28. *IL* αρ. 72, του έτους 227/8.

29. *IL* αρ. 87, του έτους 238.

προστίμου χιλίων δηναρίων, και ακολουθεί η φράση «σύμφωνα με την απόφαση του Τερτυλλιανού Ακύλα»³⁰.

Στο κείμενο αυτό, όπως και σε άλλα³¹, μοιάζει εκ πρώτης όψεως να υπάρχει κάποια σύνδεση των ειδικότερων ρητρών, όλων ή μόνο της τελευταίας, με την ανθυπατική απόφαση, πράγμα που θα σήμαινε ότι το διάταγμα του Τερτυλλιανού Ακύλα ρύθμιζε θέματα παραμονής των απελευθέρων κοντά στον πρώην κύριο, υπηρεσίας τους στο ιερό, απαγορεύσεως σε τρίτους να διεκδικούν τους απελευθέρους ως δούλους τους, με πρόβλεψη προστίμου για τους παράνομους διεκδικητές. Δεν θα ήταν βεβαίως δυνατόν να θεσπίζεται ως υποχρεωτική η ρήτρα της παραμονής, εφόσον είναι κάτι που εναπόκειται στην βούληση του απελευθερωτή· το ίδιο ισχύει και για την υποχρέωση του απελευθέρου να παρέχει τις υπηρεσίες του στο ιερό, που όπως φαίνεται συνδεόταν με τα κίνητρα που οδήγησαν στην απελευθέρωση, καθώς και με την ευσέβεια του απελευθερωτή. Αν τα θέματα αυτά περιλαμβάνονταν στο ανθυπατικό διάταγμα, θα ήταν για να νομιμοποιηθούν, καθώς πρόκειται για θεσμούς ελληνικού και όχι ρωμαϊκού δικαίου, στο οποίο το κοντινότερο αντίστοιχο θα ήταν η υποχρέωση παροχής *operae* εκ μέρους του απελευθέρου.

Όσον αφορά τα πρόστιμα, παρατηρούμε ότι ενώ από το έτος 171 μέχρι το έτος 212 η επιβολή προστίμου στους διεκδικητές των απελευθέρων συναντάται μόνον τρεις φορές (1500 δηνάρια στο ταμείο του ιερού³² και 15000 δηνάρια στο αυτοκρατορικό ταμείο³³), στη συνέχεια φαίνεται να εντείνεται η συνήθεια αυτή. Δεν φαίνεται πιθανό όμως να οριζόταν στο ανθυπατικό διάταγμα ως υποχρεωτική η καταβολή προστίμου, αφού έχουμε αρκετά παραδείγματα που αναφέρονται στο συγκεκριμένο διάταγμα χωρίς όμως να θεσπίζουν πρόστιμο. Αλλά ούτε και ορισμένο ποσό για τα πρόστιμα φαίνεται να θέσπιζε το διάταγμα, αφού τα ποσά στα κείμενα ποικίλλουν σε μεγάλο βαθμό, κυμαινόμενα από 1000 δηνάρια³⁴ μέχρι 500.000 δηνάρια, καταβλητέα τα μισά στον φύσκον και τα άλλα μισά στο ταμείο του ιερού³⁵. Εξάλλου δεν υπάρχει ενιαία τακτική ως προς τον προορισμό του προστίμου, το οποίο άλλοτε είναι καταβλητέο στο ταμείο του ιερού και άλλοτε στο αυτοκρατορικό ταμείο ή ακόμη και στα δύο.

Κατά συνέπεια οι ρυθμίσεις του ανθυπατικού διατάγματος σχετικά με

30. *IL* αρ. 76.

31. *IL* αρ. 63, 83, 86, 91, 93, 94, 95, 105.

32. *IL* αρ. 5 και 10.

33. *IL* αρ. 31.

34. *IL* αρ. 71, 75, 76.

35. *IL* αρ. 117.

τις απελευθερώσεις δεν είναι εξ ανάγκης εκείνες που στα κείμενά μας βρίσκονται πιο κοντά στην στερεότυπη φράση *κατὰ τὴν ἀπόφασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλα*, πριν από την οποία θα πρέπει, όπως φαίνεται, να θεωρήσουμε πως υπήρχε τελεία. Η φράση αυτή επομένως αναφερόταν γενικά στο ότι η απελευθέρωση συντελείται νομότυπα, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο ανθυπατικό διάταγμα. Ποιες ήταν όμως οι ρυθμίσεις που περιλάμβανε αυτό;

Κατά την άποψή μας, οι διατάξεις αυτές ρύθμιζαν την διαδικασία της απελευθερώσεως, καθιστώντας υποχρεωτικές αφ' ενός ορισμένες ενέργειες που προϋπήρξαν του διατάγματος και αφ' ετέρου ορισμένες νέες, που νομοθετούνται για πρώτη φορά. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει η προέκθεση σε δημόσιο χώρο ενός εγγράφου (πιττακίου ή γραμματείου)³⁶ ώστε να γίνει γνωστή η πρόθεση του κυρίου να προβεί στην απελευθέρωση. Μολονότι η δημόσια κοινοποίηση ενός εγγράφου, που δηλώνεται συνήθως με το ρήμα *προτίθημι*, είναι πρακτική γνωστή από επιγραφές και παπύρους όλης της ελληνόφωνης οικουμένης, στις μακεδονικές απελευθερωτικές πράξεις μαρτυρείται για πρώτη φορά μετά το έτος 212. Πρόκειται συνεπώς για διαδικασία που εισάγεται και καθίσταται υποχρεωτική με το διάταγμα του Τερτυλλιανού Ακύλα και στοχεύει να προλάβει οποιεσδήποτε ενστάσεις κατά της απελευθερώσεως. Ανάλογες μαρτυρίες από το ιερό του Διονύσου στη Βέροια³⁷ δείχνουν ότι η προκαταρκτική δημόσια έκθεση του απελευθερωτικού εγγράφου παγιώθηκε ως πρακτική και εξακολούθησε να εφαρμόζεται τουλάχιστον επί μια πεντηκονταετία.

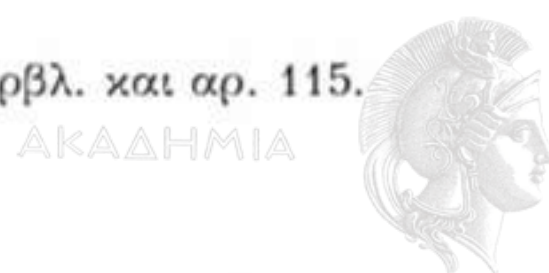
Όπως υποδηλώνεται από τα κείμενα³⁸, το πιττάκιον περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία της απελευθερωτικής πράξης και συχνά, αν όχι πάντα, ταυτίζεται με το πρωτότυπο έγγραφο της δικαιοπραξίας (άλλωστε στους παπύρους *γραμμάτειον* είναι και το συμβόλαιο), το οποίο στη συνέχεια κατατίθεται στο αρχείο του ιερού. Κατάλληλος τόπος για την προκαταρκτική ανάρτηση του πιττακίου είναι είτε το ίδιο το ιερό όπου πρόκειται να συντελεσθεί η απελευθέρωση, είτε το Καισαρείον, το ιερό της αυτοκρατορικής λατρείας, ανάλογα με τον τόπο κατοικίας του απελευθερωτή ή με την επισημότητα την οποία ήθελε να προσδώσει στην πράξη του. Έτσι μαθαίνουμε ότι τον Ιούλιο του έτους 253 στις Αιγές ο Αυρήλιος Ποσειδώνιος προέθηκεν πιττάκια πρὸς τοῦ Καισαρείου εἰς τοὺς εἰθισμένους τόπους δωρούμενος Θεᾶ Ἀυτόχθονι δύο δούλους του³⁹. το Καισαρείον που

36. Πρβλ. Διογ. Λαέρτ. 6, 89 και Πολύβ. 31, 13, 9.

37. EB αρ. 47 και 48, και οι δύο του έτους 248 μ.Χ.: καθὼς τὸ προτεθὲν γραμμάτειον περιέχει. EB αρ. 56, του έτους 264/5: ὡς τὸ προτεθὲν πιττάκιον τῆς δωρεᾶς περιέχει.

38. IL αρ. 108: καθὼς τὸ προτεθὲν πιττάκιον περιέχει. Πρβλ. και αρ. 115.

39. IL αρ. 103.

αναφέρεται εδώ είναι μάλλον το ένα από τα δύο ιερά της αυτοκρατορικής λατρείας που βρίσκονταν στη Βέροια⁴⁰.

Σε μια άλλη πράξη της Λευκόπετρας, ο Φουνδάνιος Νεικέρως αναφέρει με αρκετό στόμφο ότι «στις 30 του μηνός Δαισίου του έτους 275 –δηλαδή τον Μάιο του 244 μ.Χ.– στην Βέροια, με τους επίσημους τίτλους της μητροπόλεως και δīs νεωκόρου, κάλεσε ως μάρτυρες τα πρόσωπα που έθεσαν τη σφραγίδα τους επάνω στο παρόν έγγραφο, ότι είχε προεκθέσει πιττάκιον δωρεᾶς από τις 20 του ιδίου μηνός· έγινε αντιπαραβολή του παρόντος εγγράφου με το πιττάκιον και τέθηκαν οι σφραγίδες στο περιεχόμενο του εγγράφου, ότι δηλαδή ο Νεικέρως απελευθέρωσε με αφιέρωση στην Μητέρα των Θεών την δούλη του Νεικοτύχη»⁴¹. Η επιγραφή αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο νομικό ενδιαφέρον, καθώς παρέχει πολλές πληροφορίες σχετικά με την προδικασία της απελευθερώσεως, αλλά και η απελευθερωτική πράξη την οποία περικλείει έχει ιδιαιτερότητες. Εδώ υπάρχουν δύο έγγραφα και βεβαίως η χάραξη στην στήλη. Το πρώτο έγγραφο είναι το πιττάκιον της δωρεᾶς της δούλης, που παρέμεινε αναρτημένο στην Βέροια (κατά πάσα πιθανότητα στο Καισαρείον) από τις 20 μέχρι τις 30 του μηνός Δαισίου. Το δεύτερο έγγραφο περιέχει αντίγραφο του πρώτου, πράγμα που πιστοποιείται από τους μάρτυρες οι οποίοι κάνουν την αντιπαραβολή με το πρωτότυπο και θέτουν την σφραγίδα τους. Αυτό το δεύτερο έγγραφο, το απηύθυνε ο απελευθερωτής με την μορφή επιστολής, όπως υποδηλώνει η χρήση του ἔρρωσθέ μοι στο τέλος, στο ιερό της Λευκόπετρας για να κατατεθεί στο αρχείο και από αυτό προέρχεται η περίληψη που χαραχθηκε στην πέτρα. Η διαδικασία αυτή είναι βεβαίως κατά παρέκκλιση από τη συνήθη, που γινόταν με την παρουσία του απελευθερωτή και του απελευθερουμένου στο ιερό, και μάλιστα κατά κανόνα σε ημέρα εορτάσιμη, όπως μαθαίνουμε από μακεδονικά κείμενα ποικίλης προέλευσης· εξάλλου, αυτό που υπαινίσσεται αυτό το λεπτομερές κείμενο είναι ότι η απελευθέρωση μπορούσε να λάβει χώρα και χωρίς την μετάβαση του απελευθερωτή στο ιερό, όπως φαίνεται να έγινε στην συγκεκριμένη περίπτωση, δυνατότητα που μόνο μετά την ρύθμιση του Τερτυλλιανού Ακύλα θα μπορούσε να υπάρξει. Επίσης η πράξη αυτή αναφέρει και το χρονικό διάστημα κατά το οποίο έπρεπε

40. M.B. Χατζόπουλος, "Χώρα και κώμες της Βεροίας", *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Θεσσαλονίκη 1990, 61-62 και *IL* αρ. 103, σ. 164.

41. *IL* αρ. 99: Τῇ Α τοῦ Δαισίου μηνός, ἔτους ΕΟC τοῦ καὶ ΑqT./ ἐν Βεροίᾳ τῇ μητροπόλει τῆς Μακεδονίας/ καὶ δīs νεωκόρου, Φουνδάνιος Νεικέρως/ ἐμαρτυροποιήσατο τοὺς ἐπισφραγισαμένους προτεθεικέναι αὐτὸν πιττάκιον δω/ρεᾶς ἀπὸ τῆς εἰκάδος τοῦ προγεγραμμένου/ μηνὸς ἐξῆς ἡμερῶν δέκα, ἐκ πιττακίου ἀν/τιλῆφθε καὶ ἀπεςφραγίσθε τὰ ὑπογεγραμμέ/να· δωρεῖσθαι δὲ τὸν Νεικέ/ρωτα Μητρὶ Θεῶν αὐτόχθο/νι παιδίον αὐτοῦ ὀνόμα/τι Νεικοτύχη. Ἐρρωσ[θέ]/ μοι.

να εκτεθεί δημοσίως το πιττάκιον: πρόκειται για δέκα ημέρες, οι οποίες στην συγκεκριμένη περίπτωση άρχισαν από την εικοστή του μηνός Δαισί-ου, η δε επιστολή του απελευθερωτή συντάσσεται την τριακοστή του ιδίου μηνός. Το διάστημα αυτό έδινε τον απαραίτητο χρόνο για την προβολή τυχόν ενστάσεων κατά της απελευθερώσεως και διεκδικήσεων του δούλου από τρίτους.

Μετά την παρέλευση της νόμιμης προθεσμίας κατά την οποία έμενε εκτεθειμένη δημοσίως η πινακίδα που καταχωρούσε την απελευθέρωση, σύμφωνα με τα οριζόμενα από το ανθυπατικό διάταγμα, ακολουθούσε η κατάθεση του εγγράφου της απελευθερωτικής πράξης στο αρχείο του ιερού. Κατά κανόνα επρόκειτο για το ίδιο το πιττάκιον: ὦν καὶ τὸ πιττάκιον ἔθηκα ἰς τὸ ἱερὸν ἐγὼ Αὐρήλιος Ροῦφος, αναφέρει ένας απελευθερω-τής του έτους 252/3, κάτοικος της Αλεβίας, μιας κώμης της Ελιμείας⁴². Συνηθέστερα το έγγραφο αυτό αναφέρεται με τον όρο ὠνή, έναν όρο πα-ρεξηγημένο, στον οποίο έχουν αποδοθεί ποικίλες σημασίες. Είναι όμως σαφές ότι η ὠνή δεν είναι άλλο από το έγγραφο όπου καταχωρείται η α-πελευθέρωση, το οποίο κατατίθεται στο αρχείο του ιερού, όπως δείχνουν παραδείγματα από όλο τον ελληνικό κόσμο και από την ίδια τη ρωμαϊκή Μακεδονία⁴³. Στις μαρτυρίες από την Έδεσσα, την Κύρρο, την Πελαγονία και την Λυγκηστίδα, έρχονται τώρα να προστεθούν, με την έκδοση των επιγραφών της Λευκόπετρας, παραδείγματα και από το ιερό της Μητρός Θεών Αυτόχθονος⁴⁴.

Η κατάθεση στο ιερό της ὠνᾶς ή ἀναθέσεως, δηλαδή του πρωτότυπου εγγράφου στο οποίο καταχωρείται η απελευθέρωση, είναι συνήθης στον ελληνικό κόσμο⁴⁵, μερικές φορές μάλιστα, για μεγαλύτερη εξασφάλιση, μία ὠνά κατατίθεται στο ιερό, και αντίγραφό της σε κάποιο δημόσιο πρό-σωπο, λ.χ. ιερέα⁴⁶ ή άρχοντα⁴⁷. Στα μακεδονικά ιερά πρόκειται για πα-λαιά πρακτική, καθώς το μαρτυρεί ήδη η αρχαιότερη απελευθερωτική πράξη που σώζεται από τη Λευκόπετρα: τον Σεπτέμβριο του έτους 170, ο Ευάρεστος από τη Βέροια απελευθέρωσε μια πεντάχρονη δούλη και,

42. *IL* αρ. 106. Η Αλεβία ή Αλεβαία (*IL* αρ. 12) έχει ταυτισθεί με την Λεβαίη, την κωμόπολη της αφηγήσεως του Ηροδότου (8.137.1).

43. Βλ. σχετικά Γιούνη, *Macedonia*, 79-84.

44. *IL* αρ. 3, 28, 33, 45, 55, 69, 73, 93, 98, 129.

45. Στους Δελφούς κατατίθεται η ὠνά. Στη Φωκίδα, ένα παράδειγμα που κατατέ-θηκε τὸ ἀντίγραφον τῆς ἀναθέσιος παρὰ τὸν Σάραπιν: R. Dareste – B. Haussoullier – Th. Reinach, *Recueil des Inscriptions Juridiques Grecques II*, Paris 1904 (στο εξής: *RIJG II*), αρ. 10.

46. Λ.χ. από τους Δελφούς *RIJG II* αρ. 19, στ. 17. Πρβλ. *RIJG II* αρ. 20, στ. 34-35, όπου τὰν ὠνὰν φυλάσσουντι Μένης Δελφός, Ἐρύμηλος Ἀμφισσεύς.

47. Από την Τίθορα, *RIJG II* αρ. 21.

όπως σημειώνει, κατέθεσε την ώνην τοῦ κορασίου εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς θεοῦ⁴⁸. Ἡ λυρική αὐτή ἐκφραση φαίνεται πως συνηθιζόταν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τῆς Μητρὸς Θεῶν, καθὼς τὴν βλέπουμε νὰ ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἀλλοῦ⁴⁹. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ κατάθεση τοῦ ἐγγράφου ποὺ πιστοποιοῦσε τὴν ἀπελευθέρωση, στο ἀρχεῖο τοῦ ἱεροῦ, συνεχίζεται – ἡ τελευταία χρονολογημένη ἐπιγραφή με τέτοια ἀναφορά εἶναι τοῦ ἐτους 243⁵⁰. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ἀνθυπατική ρύθμιση, ποὺ ἀφοροῦσε σὲ διαδικαστικὰ ζητήματα, καθιστοῦσε αὐτὴ τὴν κατάθεση τοῦ ἐγγράφου υποχρεωτική, ὥστε τὸ ἀρχεῖο τοῦ ἱεροῦ νὰ ἔχει πληρότητα.

Εἴτε προσδιορίζεται με τὸν ὅρο ὦνή, εἴτε με τοὺς ὅρους καταγραφῆ⁵¹, πιττάκιον ἢ ἀκόμη ἀσφάλεια, τὸ ἐγγράφο αὐτὸ περιείχε τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀπελευθερωτῆ καὶ τοῦ ἢ τῶν δούλων ποὺ ἀπελευθερώνονταν, ιδίως τὸ ὄνομα, τὴν καταγωγὴν τους (γένει μακεδονικόν τυχαίνει νὰ εἶναι ὅλοι οἱ δούλοι τῆς Λευκόπετρας), τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἀποκτήθηκαν ἀπὸ τὸν κύριό τους – ἄλλοτε με ἀγορά, ἄλλοτε πρόκειται γιὰ οἰκογενεῖς, ποὺ γεννήθηκαν ἀπὸ κάποια δούλη στὸν οἶκο, ἢ ἀκόμη καὶ με κληρονομικὴ διαδοχή. Περιλάμβανε ἐπίσης τὸ ἐγγράφο τὶς εἰδικότερες ρήτρες τὶς ἀναφερόμενες στὴν ἀπαγόρευση πρὸς ὁποιονδήποτε τρίτο νὰ διεκδικήσῃ τὸν ἀπελεύθερο, καθὼς καὶ τὴν υποχρέωση παραμονῆς καὶ υπηρεσίας στο ἱερό, εφόσον εἶχαν θεσπιστεῖ ἀπὸ τὸν ἀπελευθερωτῆ. Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ ἓνα καλὸ παράδειγμα:

Ἔτους ΑΟC τοῦ/ καὶ Ζ(Π)Τ, μηνὸς / Δείου ΗΓΑὐρήλιος/ Οὐαλέριος ὁ πρὶν/ Ποσιδωνίου, Δρο/γεάτης οἰκ(ῶ)ν/ ἐν Βάρη Νικίῳ, χωρί/ῳ τῷ γεγεννημένῳ Κλαυδίου Μα(ρ)κ(έ)λλῳ, χαρίζομαι π(α)ιδάριον Μητρὶ Θεῶν/ Αὐτόχθονι ὀνόμα/τι Μ(α)ξιμιανόν, ὡς/ ἐτῶν Ν(?), γένει μακε/δονικόν, ὃν ἡγόρα/σα ἐν Πελεγονικῇ/ παρὰ Αὐρηλίας Ἰου/λίας ἐπὶ βεβεωτῇ Αὐρηλίῳ Οὐαλερί/ῳ τῷ (π)ρὶν Φιλίππου· ἔστω δὲ ἔπε(ι)τα κα(θ)ῶς/ ἢ ὦνή περιέχι, ἦντι/να ὦνήν τῇ αὐτῇ/ ἡμέρᾳ ἔθηκα εἰς τὰς/ ἀγκάλας τῆς Θεοῦ./ Κατὰ τὴν ἀπό(φα)σιν τὴν/ Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλα· ἐπιμελουμένου Ἰουλι/ανοῦ Ἐνδήμου, εἰερῶ/μένου Εἰουλιανοῦ Δη/μητρίου⁵².

Στις 18 τοῦ μηνὸς Δίου τοῦ ἐτους 271 κατὰ τὴν ἀκτιακὴ χρονολογία, ἢ ἐτους 387 κατὰ τὴν μακεδονική, ὁ Αὐρήλιος Οὐαλέριος ἀπελευθέρωσε

48. IL αρ. 3.

49. IL αρ. 63, τοῦ ἐτους 212/3, ὅπου τὸ ἐγγράφο τῆς ἀπελευθέρωσης ὀνομάζεται ἀσφάλεια: χαρίζομε πεδίσκην ὀνόματι Ἀμμίαν κέ τέκνα αὐτῆς Ποσιδῶνιν κέ Νείκωνα, ὧν κέ τὰς ἀσφαλείας ἀπεθέμην εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς θεοῦ. Βλ. καὶ αρ. 93.

50. IL αρ. 98: ἀπεθέμην δὲ καὶ τὴν ὦνήν.

51. IL αρ. 94.

52. IL αρ. 93. Στὸν στίχο 25, υιοθετοῦμε τὴν τελεία καὶ ὄχι τὸ κόμμα, θεωρώντας ὅτι ἡ ἐκφραση «κατὰ τὴν ἀπόφασιν κτλ.» εἶναι γενική καὶ δὲν προσδιορίζει στοιχεῖα ποὺ προαναφέρονται στὴν πράξη.

τον δούλο του Μαξιμιανό, ο οποίος, αν και πενήντάχρονος, αναφέρεται ως παιδάριον. Πολλές είναι οι παρατηρήσεις που εγείρει το κείμενο αυτό, από το οποίο αναδύονται ανάγλυφα κάποια στοιχεία της κοινωνίας της εποχής. Η χρήση του ελληνικού τρόπου προσδιορισμού του ανθρωπωνυμίου επιμένει, μέσω μιας υβριδικής μορφής ανθρωπωνυμίου που δημιουργείται κατά τα χρόνια μετά την *Constitutio Antoniniana*, η οποία περιλαμβάνει το όνομα γένους –κατά κανόνα Αυρήλιος, για όσους δεν είχαν αποκτήσει νωρίτερα την ρωμαϊκή πολιτεία– το παλαιό ελληνικό όνομα ως *cognomen* και την προσθήκη του πατρωνύμου με την έκφραση *ὁ πρὶν*. Όπως έχουν δείξει κείμενα χρονολογούμενα έναν και πλέον αιώνα μετά την *Constitutio*, το σχήμα αυτό, *ὁ πρὶν* + πατρώνυμο, δεν υποδηλώνει τον τρόπο με τον οποίο ονομαζόταν το συγκεκριμένο πρόσωπο προ του 212, αλλά γενικώς την ονομασία του κατά το παλαιό (ελληνικό) σύστημα, ακόμη και αν το συγκεκριμένο πρόσωπο δεν είχε ακόμη γεννηθεί το έτος 212. Το κείμενό μας εξάλλου καταδεικνύει και την πρακτική ανάγκη να προστεθεί το πατρώνυμο: ο απελευθερωτής, αλλά και το πρόσωπο που ενήργησε ως βεβαιωτής κατά την αγοραπωλησία του δούλου, έχουν το ίδιο όνομα, Ουαλέριος Ποσειδωνίου ο πρώτος, Ουαλέριος Φιλίππου ο δεύτερος (φαίνεται πως το λατινικό όνομα γένους Ουαλέριος ήταν δημοφιλές μεταξύ των Μακεδόνων ως προσωπικό όνομα). Με τον λατινικό σχηματισμό όμως ονομάζονται και οι δύο Αυρήλιος Ουαλέριος, επομένως η προσθήκη του πατρωνύμου έχει και πρακτικό σκοπό. Ο απελευθερωτής μας εδώ σημειώνει και τον τόπο της καταγωγής του, την Δρόγα, που είναι μάλλον κάποια κώμη της περιοχής και, σε αντίθεση με τους περισσότερους απελευθερωτές της Λευκόπετρας, δεν είναι κάτοικος του αστικού κέντρου της Βέροιας, αλλά ενός ιδιωτικού αγροκτήματος που ανήκε στον Κλαύδιο Μάρκελλο και ονομαζόταν Πύργος του Νικίου⁵³. Πληροφορούμαστε ακόμη ότι τον δούλο, που είναι μακεδονικής καταγωγής, τον αγόρασε ο κύριός του στην Πελαγονία, από κάποια Αυρηλία Ιουλία, ενώ ως βεβαιωτής κατά την αγοραπωλησία ενήργησε ο Αυρήλιος Ουαλέριος, ή Ουαλέριος Φιλίππου κατά τον ελληνικό τύπο· η αναφορά αυτών των στοιχείων στο απελευθερωτικό έγγραφο φαίνεται πως είχε γίνει υποχρεωτική από το ανθυπατικό διάταγμα, για τον ασφαλέστερο προσδιορισμό του προσώπου του απελευθέρου. Αναφέρει ακόμη ο απελευθερωτής ότι εφεξής θα γίνουν όλα σύμφωνα με τα αναγραφόμενα στο κείμενο της ώνῃς, την οποία την ίδια μέρα κατέθεσε στο αρχείο του ιερού: πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για την διακήρυξη ότι ο απελεύθερος δεν υπάγεται σε κανένα περιορισμό ή διεκδίκηση και ότι πλέον η μοναδική “κυριό-

53. Βλ. Μ.Β. Χατζόπουλος, *EB* 50-51 και *IL* 155, αρ. 93.

τητα” που μπορεί να νοηθεί επ’ αυτού είναι η προστασία της θεάς. Τέλος, ακολουθεί η διαβεβαίωση ότι η απελευθέρωση έγινε σύμφωνα με τα οριζόμενα από το διάταγμα του Τερτυλλιανού Ακύλα.

Με την κατάθεση του απελευθερωτικού εγγράφου ολοκληρώνεται η διαδικασία που οριζόταν ως υποχρεωτική από το ανθυπατικό διάταγμα. Η στηλογράφηση, δηλαδή η χάραξη ενός κειμένου που περιλάμβανε τα βασικά στοιχεία του πρωτοτύπου, σε στήλη ή σε άλλο αρχιτεκτονικό μέλος του ιερού, δεν ήταν υποχρεωτική και πιθανώς δεν αποτέλεσε αντικείμενο της ανθυπατικής ρυθμίσεως. Η στηλογράφηση εξυπηρετούσε μίαν εθιμική περισσότερο παρά νομοθετημένη αρχή της δημοσιότητας και διακρίνεται βεβαίως από το απελευθερωτικό έγγραφο του οποίου αποτελεί περίληψη: αυτές οι επιγραφικές περιλήψεις έχουν φθάσει σήμερα στα χέρια μας. Συνήθως η αναγραφή σε στήλη γινόταν την ίδια μέρα με την απελευθέρωση⁵⁴, μπορούσε όμως να καθυστερήσει κατά πολύ, ακόμη και δεκαοκτώ χρόνια, όπως δείχνει ένα παράδειγμα⁵⁵. Παρά την προαιρετικότητά της, η στηλογράφηση, ενέχοντας έναν χαρακτήρα πανηγυρικό, αναλογούσε στις συνειδήσεις των ανθρώπων με την ίδια την απελευθέρωση, όπως το καταδεικνύει η χρήση του ρήματος στηλογραφῶ ως δηλωτικού της πράξης, στη θέση του χαρίζομαι⁵⁶.

Φαίνεται κάπως παράξενο το ότι μόνον οι πράξεις της Λευκόπετρας αναφέρονται στην τόσο σημαντική αυτή ανθυπατική ρύθμιση, ενώ οι απελευθερώσεις οι προερχόμενες από άλλες μακεδονικές πηγές μοιάζουν να την αγνοούν· όμως το γεγονός είναι ευεξήγητο και δεν πρέπει να υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η ισχύς του διατάγματος του Τ. Ακύλα εκτεινόταν σε όλη την επαρχία. Οι πράξεις της Λευκόπετρας είναι οι μόνες σύγχρονες του ανθυπάτου, αφού το ιερό της θεάς Μας στην Έδεσσα άχμασε αργότερα, ενώ, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, τα κείμενα που έχουν βρεθεί από άλλα ιερά είναι ελάχιστα και αποσπασματικά. Δεν αποκλείεται στο μέλλον να βρεθούν απελευθερωτικές πράξεις από άλλα μακεδονικά ιερά, στις οποίες να γίνεται αναφορά στο ανθυπατικό διάταγμα. Υπάρχει όμως και κάτι ακόμη: Το ιερό της Μητρός Θεών Αυτόχθονος δεν ήταν ένα ταπεινό ορεινό ιερό στο μέσον μιας ερημικής περιοχής, όπως θα φανταζόταν ο σημερινός επισκέπτης της Λευκόπετρας. Σκαρφαλωμένο στους πρόποδες του Βερμίου, ατενίζοντας από ψηλά τον ποταμό Αλιάκμονα, το ιερό της Λευκόπετρας βρίσκεται στην κοιτίδα των Τεμενιδών,

54. *IL* αρ. 23, 44, 78, 83.

55. *IL* αρ. 26.

56. *IL* αρ. 23: Πετρωνία Λύκα στηλλογραφῶ πεδίσκην μου Ζωσίμην ἀνεπένκλητον Μητρί Θεῶν, μηδενὸς ἔχοντος ἐξουσίαν ἢ τῆς θεοῦ, ὑπηρετοῦσαν τάς ἐθίμους ἡμέρας πάσας.

των μυθικών προγόνων των μακεδόνων βασιλέων⁵⁷. Σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων βρίσκεται η Βέροια, έδρα του κοινού των Μακεδόνων, η οποία την περίοδο εκείνη βρισκόταν στη μεγαλύτερη ακμή της, έχοντας αποκτήσει από τον αυτοκράτορα Ελαγάβαλο το δικαίωμα για δύο ιερά της αυτοκρατορικής λατρείας. Από αυτή την μητρόπολη προέρχονται, στην πλειονότητά τους, οι απελευθερωτές της Λευκόπετρας, οι οποίοι διατηρούν ζωντανούς δεσμούς με το ιερό για ένα διάστημα σχεδόν διακοσίων ετών. Άλλωστε η Λευκόπετρα ανήκει στην χώρα της Βέροιας, από την οποία εξαρτάται και το ιερό⁵⁸.

III

Όπως μας πληροφορεί ο Τίτος Λίβιος, αμέσως μετά την κατάκτηση της Μακεδονίας ο Αιμίλιος Παύλος συνεργάστηκε με τη σύγκλητο για την έκδοση του συγκλητικού δόγματος που θα έθετε τα βασικά πλαίσια διοργάνωσης της επαρχίας⁵⁹. Πρόκειται για τη *lex provinciae*, έναν νόμο διοικητικού περιεχομένου, σύμφωνα με την πάγια πρακτική του ρωμαϊκού κράτους κατά την ίδρυση της κάθε επαρχίας. Κατά τα λοιπά, οι Μακεδόνες αφήνονται ελεύθεροι να χρησιμοποιούν τους δικούς τους νόμους, σε επίπεδο, εννοείται, ιδιωτικού δικαίου. Στην πορεία, μια νέα κατηγορία δικαίου δημιουργείται στο εσωτερικό της συγκεκριμένης επαρχίας, με τις ποικίλες νομοθετικές ρυθμίσεις των ρωμαίων διοικητών, οι οποίες έρχονται να προστεθούν στην αρχική *lex provinciae*. Το νέο αυτό δίκαιο είναι το λεγόμενο δίκαιο της επαρχίας (*ius provinciale*), που αποτελεί ρωμαϊκό δίκαιο, αφού πηγάζει από αρχές του ρωμαϊκού κράτους, έχει όμως εφαρμογή αποκλειστικά στους κατοίκους της Μακεδονίας.

Έτσι η Μακεδονία, όπως και οι άλλες επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους, διέπεται από τρεις κατηγορίες δικαίων⁶⁰. Πρώτα πρώτα, το ρωμαϊκό δίκαιο στο σύνολό του, το οποίο εφαρμόζεται μόνο στους ρωμαίους κατοίκους της επαρχίας, αφού στους *peregrini* δεν αναγνωρίζεται παρόμοιο δικαίωμα. Το τοπικό, ελληνικό δίκαιο, το *Volksrecht* όπως το ανέλυσε ο Mitteis, που νόμιμα εφαρμόζεται από τους εντόπιους κατοίκους στις ιδιωτικές τους συναλλαγές, και το οποίο αναγνωρίζει η Ρώμη προσδίδοντάς του την ισχύ «εθι-

57. Βλ. M. Hatzopoulos, *IL* 20-23.

58. Βλ. Χατζόπουλος, ό.π. και *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας. Επιγραφές Βεροίας*, 37-40.

59. Liv. 45,32,7.

60. F. Schönbauer, «Reichsrecht, Volksrecht und Provinzialrecht», *SZ* 57 (1937), 309-53.

μου»⁶¹. Γάμοι, αγοραπωλησίες, απελευθερώσεις, συμβάσεις κάθε είδους εξακολουθούν να συνάπτονται από τους Μακεδόνες όπως και στην εποχή των βασιλέων. Κατά τρίτον, το δίκαιο της επαρχίας που προαναφέρθηκε, το νεότερο και πιο ζωντανό από τα άλλα δύο, το οποίο βρίσκεται σε διαρκή διάπλωση από τις αυτοκρατορικές διατάξεις, αλλά και, ακόμη περισσότερο, από τα *edicta* και τις δικαστικές αποφάσεις των ρωμαίων διοικητών.

Σε αντίθεση με την σαφή οριοθέτηση των κατηγοριών αυτών στη θεωρία, στην πράξη τα πράγματα είναι πιο σύνθετα. Κατ' αρχάς το τοπικό δίκαιο δεν εξαφανίζεται με την *Constitutio Antoniniana*. Όπως μαρτυρούν οι πηγές, θεσμοί ελληνικής προέλευσης εξακολουθούν να εφαρμόζονται πολύ καιρό μετά το 212. Πρόκειται για ένα ζήτημα που έχει επισημανθεί και μελετηθεί ως προς άλλες περιοχές του ελληνόφωνου κόσμου, κυρίως την Αίγυπτο. Η επικράτηση ενός ελληνικού θεσμού που έρχεται σε αντίθεση με τα οριζόμενα από το ρωμαϊκό δίκαιο έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία του λεγόμενου «παράνομου εθίμου». Συχνά οι μεταγενέστεροι αυτοκράτορες νομοθετούν σχετικά με την πάταξη αυτών των παράνομων εθίμων, που σε ορισμένες περιπτώσεις επιβιώνουν παρά τις πολλαπλές αντίθετες ρυθμίσεις.

Όμως μερικές φορές κάποιες ελληνικές πρακτικές περνούν στο ρωμαϊκό δίκαιο, περιβαλλόμενες την ισχύ επίσημα ισχύοντος δικαίου, μέσα από το ανθυπατικό δίκαιο. Αυτό συμβαίνει στην επαρχία της Μακεδονίας αναφορικά με τις ελληνικού τύπου απελευθερώσεις, για τις οποίες *in concreto* νομοθετεί ο Τερτυλλιανός Ακύλας. Η νομική σημασία των ρυθμίσεων αυτών έγκειται στο γεγονός ότι θεσμοί ελληνικού δικαίου αναγορεύονται επίσημα σε δίκαιο ισχύον στη συγκεκριμένη επαρχία, ώστε νόμιμα οι Έλληνες αλλά και οι Ρωμαίοι κάτοικοι να μπορούν να προσφύγουν σε αυτού του τύπου τις απελευθερώσεις. Η έλλειψη μιας ανάλογης παρεμβάσεως από τον ανθύπατο θα είχε ως αποτέλεσμα να θεωρείται παρά τους νόμους η χρήση των απελευθερώσεων με αφιέρωση σε ιερό, γεγονός που κατά πάσα πιθανότητα δεν θα ξερίζωνε μια πρακτική πολλών αιώνων, αλλά θα συντελούσε στη δημιουργία ενός ακόμη παράνομου εθίμου.

Τυπικά μέχρι το 212 οι Ρωμαίοι της Μακεδονίας επιτρέπεται να χρησιμοποιούν μόνο τις απελευθερωτικές διαδικασίες που περιοριστικά προβλέπονται από το νόμο. Οι τρόποι που ορίζονται από το αρχαίο *ius civile* και εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται κατά την περίοδο της Ηγεμονίας είναι η *manumissio vindicta*, συντελούμενη ενώπιον του άρχοντα που έχει δικαιοδοτική αρμοδιότητα (πραίτορα ή διοικητή επαρχίας), και η απελευ-

61. Βλ. A. Arthur Schiller, *Roman Law. Mechanisms of Development*, The Hague-Paris-New York 1978, 538.

θέρωση με διαθήκη⁶². Σημαντικό χαρακτηριστικό των σύμφωνα με το *ius civile* τελούμενων απελευθερώσεων είναι ότι προσδίδουν στον απελεύθερο τη ρωμαϊκή πολιτεία⁶³, σε αντίθεση με τα ελληνικά δίκαια, που παγίως αρνούνται στους απελεύθερους το δικαίωμα της πόλεως και τους κατατάσσουν στο *status* των μετοίκων.

Από τα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας, εξάλλου, το *ius praetorium* διαμορφώνει και άλλους απελευθερωτικούς τρόπους, ιδίως την απελευθέρωση μεταξύ φίλων, δηλαδή ουσιαστικά ενώπιον μαρτύρων, και την απελευθέρωση με επιστολή⁶⁴. Οι απελευθερώσεις σύμφωνα με το *ius praetorium* είχαν μεγάλη εξάπλωση, καθώς δεν συνεπάγονταν την καταβολή του φόρου της εικοστής⁶⁵. Επιπλέον, οι τρόποι αυτοί δεν προσδίδουν τη ρωμαϊκή πολιτεία στους απελευθερούμενους, οι οποίοι αρχικά, μέχρι την εποχή του Αυγούστου, ζούσαν μεν σε καθεστώς ελευθερίας αλλά δεν είχαν δικαιοπρακτική ικανότητα. Ένας νόμος του 19 μ.Χ., η *lex Iunia*⁶⁶, ρύθμισε την προσωπική κατάσταση των κατά το *ius civile* απελευθέρων, υπάγοντάς τους στο –προνομιακό σε σχέση με τους υπόλοιπους ξένους– καθεστώς των *Latini iuniani*. Πρόκειται για ένα ιδιόρρυθμο καθεστώς, που τους δίνει το δικαίωμα να κάνουν δικαιοπραξίες κατά το ρωμαϊκό δίκαιο, καθώς και το δικαίωμα επιγαμίας με Ρωμαίους πολίτες⁶⁷, τους αρνείται όμως το δικαίωμα τόσο να αποκτούν με ρωμαϊκή διαθήκη όσο και να διαθέτουν την περιουσία τους με διαθήκη⁶⁸.

Η νομοθετική παρέμβαση όμως του Τερτυλλιανού Ακύλα αναγνωρίζει την απελευθέρωση με αφιέρωση στο ιερό ως έγκυρα τελούμενη από τους Ρωμαίους πλέον κατοίκους της Μακεδονίας. Σε αντίθεση με το ρωμαϊκό δίκαιο, στα ελληνικά δίκαια υπάρχει ελευθερία ως προς τη δημιουργία τύπων δικαιοπραξιών, κατά συνέπεια οι τρόποι απελευθέρωσης τυπικά είναι απεριόριστοι. Με βάση την περιπτωσιολογία, μπορεί να γίνει μια κατάταξη της τυπολογίας των ελληνικών απελευθερώσεων. Η βασική διακρίση είναι μεταξύ απελευθερώσεων όπου συμμετέχει με τον ένα ή τον

62. Gai. I, 17. Στα χρόνια της ηγεμονίας η *manumissio censu* έχει πέσει σε αχρησία, καθώς οι κήνσορες παύουν να αποτελούν αυτοτελή αρχή. Βλ. R. Monier, *Manuel élémentaire de droit romain I*, Paris 1947, 220.

63. Gai. I, 17: *Nam in cuius persona tria haec concurrunt, ut maior sit annorum triginta, et ex iure Quiritium domini, et iusta ac legitima manumissio liberatur, id est vindicta aut censu aut testamento, is civis romanus fit; sin vero aliquid eorum deerit, latinus erit.*

64. Gai. I, 41 και 44. Paulus, *Sent.* IV, 12.2. D. 41, 2, απ. 38, pr. (Ιουλιανός).

65. Δ. Γκόφας, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου II*, Β'/Γ' έκδ. Αθήνα-Κομοτηνή 1989, 41.

66. Για τη χρονολόγηση του νόμου αυτού βλ. Monier, *Manuel I*, 220 σημ. 4.

67. Gai. I, 80.

68. Gai. I, 23-24, II, 275 και III, 55-72. Πρβλ. Plin., *Ep.* X, 104.

άλλο τρόπο ένα ιερό (οι λεγόμενες θρησκευτικές ή ιερές απελευθερώσεις) και εκείνων που τελούνται σύμφωνα με τους νόμους της πόλεως. Όπως μαρτυρούν οι σωζόμενες πηγές από όλη την ελληνική οικουμένη, οι συνηθέστερες απελευθερώσεις είναι θρησκευτικού τύπου, που γίνονται είτε με εικονική πώληση στη θεότητα, είτε με αφιέρωση του απελευθερουμένου στο ιερό, είτε με παράκληση ή ικεσία. Έτσι, ένας κατ' εξοχήν ελληνικός τρόπος αναγορεύεται σε δίκαιο της επαρχίας και γίνεται μέρος του ρωμαϊκού δικαίου της επαρχίας.

Όσο για την νομοτεχνική της μορφή, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η ρύθμιση αυτή του Τερτυλλιανού Ακύλα συμπεριλαμβανόταν στο *edictum* που εκδιδόταν κατά την ανάληψη των καθηκόντων του ανθυπάτου, είτε ακόμη ότι αποτελούσε αντικείμενο ενός ειδικού edictu για το συγκεκριμένο θέμα. Ωστόσο ο όρος *ἀπόφασις*, με τον οποίο σταθερά αναφέρεται στις πράξεις της Λευκόπετρας, παραπέμπει περισσότερο σε απόφαση που εκδόθηκε στο πλαίσιο της δικαστικής αρμοδιότητας του ανθυπάτου, ενώ για μια ρύθμιση του edictu θα έπρεπε κανονικά να χρησιμοποιηθεί ο όρος *διάταγμα* ή *διάταξις*. Όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος, οι Έλληνες απέδιδαν τα edicta με τον όρο *διατάγματα*⁶⁹ και τα επιγραφικά παραδείγματα από τη Μακεδονία είναι σε αρμονία με την μαρτυρία αυτή: το ψήφισμα της εκκλησίας της Βάττυνας ονομάζει *διάταξιν* το edictu του ανθυπάτου D. Terentius Gentianus⁷⁰, ενώ σε μια (αυτοκρατορική) επιστολή προς την Ηράκλεια Λύγκου ο όρος *κοινὸν διάταγμα*⁷¹ αναφέρεται επίσης σε edictu.

Δεν αποκλείεται λοιπόν ο όρος *ἀπόφασις*, ασυνήθιστος ως συνώνυμο του edictu, να αναφέρεται σε δικαστική απόφαση του ανθυπάτου, η οποία εκδόθηκε στο πλαίσιο κάποιας προσφυγής ενώπιόν του μετά από διαφορά που θα προέκυψε για συγκεκριμένο θέμα. Με την ευκαιρία αυτή, ο ανθύπατος φαίνεται ότι ρύθμισε συνολικά το ζήτημα των απελευθερώσεων με αφιέρωση, περιλαμβάνοντας μάλιστα στοιχεία τελείως ξένα προς το ρωμαϊκό δίκαιο, όπως είναι η ρήτρα της παραμονής. Σε κάθε περίπτωση, η ανθυπατική αυτή παρέμβαση κρίθηκε επιτυχής, αφού όπως σαφώς δείχνουν οι πηγές, περιλήφθηκε εφεξής αυτούσια στα edicta των μετά από αυτόν διοικητών. Η τελευταία μνεία της ανθυπατικής *ἀποφάσεως* στις επιγραφές της Λευκόπετρας, από τις συνολικές 19, φθάνει στο έτος 252/3⁷².

Αλλά η *ἀπόφασις* του Τερτυλλιανού Ακύλα επιφέρει μεταβολή και στη νομική κατάσταση των απελευθέρων. Στις προ του 212 ελληνικού τύ-

69. Πλούτ. Μαρχελλ. 24: τα διαγράμματα των αρχόντων Έλληνες μεν διατάγματα, Ρωμαίοι δε edicta προσαγορεύουσιν.

70. EAM αρ. 186 (έτος 192/3 μ.Χ.).

71. IG X 2.2 αρ. 52.

72. IL αρ. 105.

που απελευθερώσεις, οι απελεύθεροι είναι βεβαίως peregrini από άποψη ρωμαϊκού δικαίου, επιπλέον όμως δεν αποκτούν το δικαίωμα της πόλεως του απελευθερωτή, και κατά συνέπεια ανήκουν σε μια ομάδα ελευθέρων που δεν είναι πολίτες κάποιας πόλεως. Η δημιουργία όμως ενός νέου ρωμαϊκού τρόπου απελευθέρωσης με ανθυπατική ρύθμιση ισοδυναμεί ουσιαστικά με τους άλλους τρόπους του *ius praetorium*, που επίσης δημιουργήθηκαν από την δικαιοπλαστική εξουσία των δικαιοδοτούντων αρχόντων. Κατά συνέπεια αντίστοιχο θα πρέπει να είναι και το *status* που θα αποκτούν οι απελεύθεροι, δηλαδή αυτό των *latini iuniani*. Πολύ αργότερα, επί Ιουστινιανού, θα καταργηθεί αυτή η κατηγορία και θα αποκτούν πλέον όλοι οι απελεύθεροι, ανεξάρτητα από τον τρόπο απελευθέρωσης, τη ρωμαϊκή πολιτεία⁷³.

Μετά την ανθυπατική κωδικοποίηση των απελευθερώσεων με αφιέρωση στο ιερό κάποιας θεότητας, θα αρκεί να αναφερθεί ο απελευθερωτής στο σχετικό νόμο, χωρίς να απαιτείται λεπτομερής παράθεση των ειδικότερων όρων, όπως βλέπουμε να γίνεται σε πράξεις της Λευκόπετρας⁷⁴.

Ο ανθύπατος διοικητής της Μακεδονίας την κρίσιμη χρονιά 212/3, όπως και οι διάδοχοί του σ' αυτήν τη θέση, βρέθηκε αντιμέτωπος με ένα συμφυρμό ελληνικών και ρωμαϊκών εθίμων και νόμων σε ολόκληρο το φάσμα του ιδιωτικού δικαίου. Η εξελικτική αυτή διαδικασία ήταν το αποτέλεσμα της όσμωσης δύο διαφορετικών δικαίων και πολιτισμών, μέσα από την συνύπαρξή τους. Η απελευθέρωση με αφιέρωση σε ιερά δεν θα ήταν καθόλου εύκολο να εξοβελιστεί από τη νοοτροπία εκείνων των Ελλήνων που, πολλές φορές έχοντας αποκτήσει παράλληλα τη ρωμαϊκή πολιτεία, αντλούσαν εκλεκτικά άλλοτε από τη μία και άλλοτε από την άλλη παράδοση. Δεν είναι σπάνια τα παραδείγματα όπου η πλήρης αντίθεση του ρωμαϊκού δικαίου άφηνε αδιάφορες τις τοπικές κοινωνίες, όπως στην περίπτωση ορισμένων μικτών γάμων, των οποίων η ακυρότητα δεν είχε καμιά αντανάκλαση σε κοινωνικό επίπεδο· άλλοτε η εφαρμογή ρωμαϊκών κανόνων γινόταν κατά πλεονασμό και χωρίς νομικό αντίκρισμα, όπως στην περίπτωση Ελληνίδων απελευθερωτριών με αφιέρωση, οι οποίες επικαλούνται το *ius trium liberorum*, δίνοντας έτσι έμφαση στη νεοαποκτηθείσα ρωμαϊκή πολιτεία, χωρίς το προνόμιο αυτό του ρωμαϊκού δικαίου να επιδρά καθόλου στην εγκυρότητα ενός ούτως ή άλλως ελληνικού τρόπου απελευθέρωσης. Νομοθετήματα όπως αυτό του Τερτυλλιανού Ακύλα συμβάλλουν ουσιαστικά στην σταδιακή αποκρυστάλλωση των ψηφίδων ενός αναδυόμενου πολιτισμού, που είναι ο ελληνορωμαϊκός.

73. *Inst.* I, 5, 3. C. VII, 5-6.

74. *IL* αρ. 68, 72 (απλώς χαρίζομαι κατά την απόφασιν), 87 (ποιήσασα τὰ νόμιμα πάντα κατά την απόφασιν).